

श्रीमद्भगवद्गीतायां वर्णितं मानवमूल्यस्य विश्लेषणम्

Dr. Darin Sarkar

*Assistant Professor & H.O.D., Department of Sanskrit, Dr. Meghnad Saha College,
Itahar, Uttar Dinajpur, W.B.-733128*

Email : darinsarkarraaj@gmail.com

श्रीमद्भगवद्गीता न केवलं प्रज्ञाग्रन्थः अपितु निरपेक्षसत्यज्ञानस्य 'पुस्तकम्' अस्ति। निरपेक्षज्ञानं आरोहणार्थं तस्य ज्ञानस्य उपयोगः कथं करणीयः इति विस्तृतपुस्तिकायाः सह संलग्नम् अस्ति। न केवलं प्राचीनग्रन्थेषु अपितु भारतीयेषु पाश्चात्येषु च अपि श्रीमद्भगवद्गीतायाः सर्वाधिकं लोकप्रियता अस्ति। भगवद्गीता अस्माकं राष्ट्रियनेतृणां प्रेरणादायकः, तेभ्यः बलं, नैतिक-साहसं, विचारस्य स्पष्टता च प्रदत्तवती येन तेन देशस्य संघर्षे नेतृत्वं कृतम्। गीता सार्वत्रिकशास्त्रम् अस्ति। सर्वेषु कालेषु स्थानेषु च मानवजीवनेषु प्रासंगिकम् अस्ति। अस्य सन्देशः मानवतायाः अस्तित्वस्य सर्वेषु पक्षेषु मार्गदर्शनं कर्तुं उद्दिष्टः अस्ति। श्रीकृष्णस्य सन्देशः न केवलं अस्माकं व्यक्तिगतं सामाजिकजीवनं च मार्गदर्शनं करोति अपितु अस्माकं आध्यात्मिकं, सामाजिकं, मानवकल्याणकारकं, उत्थानं च अस्माकं अस्तित्वस्य परमलक्ष्यं, ईश्वरीयसङ्गतिं च नयति।

अस्माकं देशभारतवर्षः प्राचीनकालादेव साहित्यदर्शनकला-संस्कृतिमाध्यमेन सामाजिकसद्भावनां तथा मानवमूल्यस्य वार्ता प्रसारयति। सर्वजन-प्रेमभावः, सहोदरभावः, परोपकारिभावः, लोककल्याणकारि-भावना, हिंसारहित-कार्यकलापः, सत्यम्, शमः, शान्तिः, दया, क्षमा, करुणा, मुदिता, सदाचारः, एकता- इत्यादयः न केवलं सद्भावनायाः तथा मानवमूल्यस्य पर्यायवाचकाः अपितु एते शब्दाः सद्भावनायाः तथा मानवमूल्यस्य अभिन्नाङ्गरूपेण परिगणिताः भवन्ति। अयं प्रकारकः सद्भावः सामाजिकचिन्तनस्य आधारभूतोऽस्ति। अनया भावनया उदारतागुणो विकसितः भवति येन विश्वबन्धुत्वस्य भावना समुत्पद्यते। यथोक्तं महाकविना -

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्।

उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम्।¹

सद्भावे दृढीजाते जनः मानवतायाः प्रसाधकः भ्रातृभावस्य संस्थापकः देशस्य, विश्वस्य, राज्यस्य, सम्प्रदायस्य तथा धर्मस्य जातेः भाषायाश्च एकतायाः प्रसाधको भवितुमर्हति। सद्भावेनैव मानवतायाः मङ्गलं जायते। प्राणी शिवस्वरूपः भवति, देशकालातीतः जायते सम्पूर्णं विश्वं एकराष्ट्रमिव समवलोकयति।

¹ पञ्चतन्त्रम्, अपरीक्षितकारकम् - 5.37.

एतदतिरिक्तं आत्मनिर्भरतामवाप्तुमपि सद्भावस्य तथा मानवमूल्यस्य महती उपयोगिताऽनुभूयते। अस्मिन्नपि सहाय्ये परस्परं सद्भावो एवावतिष्ठते। अनेन समाजस्य सहयोगाय प्रेम्णः भ्रातृभावाय शान्तेः समानतायै मार्गः प्रशस्तः भविष्यति। यथा श्रुतौ-

शतहस्तः समाहर सहस्रहस्तः सङ्किर।

कृतस्य कार्यस्य चेह स्फार्ति समावहा।²

समाजस्य सर्वे जनाः सर्वेषां कृते भ्रातरः इव प्रतिभान्ति। अत एव समाजे सर्वत्र भ्रातृभावः मैत्रीभावश्च समुदेति। यथा श्रुतौ-

मित्रस्य त्वा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्तम्।

मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे।।

मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे।³

मानवसमाजः परिवर्तनशीलः, तेन परिवर्तनेन समाजे सद्भावना बहुभिः कारणैः विनष्टाभिमुखा। मानवसमाजं सर्वदैव एकसूत्रेण निर्बन्धयितुं समाजसेवासंगठनानि बहुनि कार्याणि कुर्वन्ति। न केवलं समाजसेवासंगठनम्, अपितु लेखकाः, दार्शनिकाः, शुभचिन्तकाः, समाजिकवैज्ञानिकाः स्वस्य स्वस्य लेखनमाध्यमेन समाजे वैषम्यं प्रकटयितुं दूरीकर्तुं च प्रयत्नं कुर्वन्ति।

मानवमूल्यविषये विदुषामभिमतम् -

समाजशब्दस्य अर्थः मानवानां समूहः। मानवसमूहे ये केचन नियमाः कर्तव्याः अधिकाराश्च सन्ति ते समाजेन सह सम्बन्धयुक्ताः। प्रसङ्गेऽस्मिन् राइटमहोदयेन उक्तम्- **“It is not a group of a people; it is the system of relationship that exists between the individuals of the groups.”**⁴ इति। अपि च एडमस्मिथमहोदयेनोक्तम् - **“Society is an artificial device of mutual economy.”**⁵

विश्वकविना रवीन्द्रनाथमहोदयेन उक्तम्- “मानवता एव मम धर्मः अस्ति, यः वस्तुतः असीममानवतायामेव मिलति। धर्मेषु मानवधर्मः एव परमः। अस्य मानवधर्मस्य सामाजिकमर्यादाविशेषेण अथवा पार्थिवस्थानेन अवच्छिन्नं क्रियते चेत् तस्य हेयत्वं प्रतिपादयति। तस्माद् उपाधि रहितं मानवत्वधर्मविशिष्टः मनुष्यः एव

² अथर्ववेद - 3.24.5.

³ यजुर्वेद - 36.18.

⁴ Wright writes

⁵ Adam smith

मानव इत्युच्यते।” मानवः सः अस्ति, यः सम्पूर्णरूपेण स्वतन्त्रः भवति, स्वस्वार्थपेक्षया विश्वस्वार्थमेव तस्य सविधे मुख्यम्।

स्वामी विवेकानन्दमहोदयेन उक्तम्- “यत्र जीवस्तत्रशिवः, सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति पठ्यते शुकवत् सर्वैः परन्तु न केनापि तत् मान्यते। शूद्रं प्रति चण्डालं प्रति शिवज्ञानं न प्रकाशयते उच्चवर्णैर्जनैः। एतेन भण्डता प्रकटिता तेषाम्। अतएव तरुणान् प्रति उदात्तस्वरेण तेनाह्वानं कृतं ‘दूरीकुरु अस्पृश्यताम्, जीवसेवामेव ईश्वरसेवारूपेण गृहाण’ इति।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः वर्णितं सद्भावना तथा मानवमूल्यस्य विश्लेषणम्

अस्मिन् पवित्रग्रन्थे १८ अध्यायाः ७०० श्लोकाः च सन्ति। श्रीभगवद्गीतायाः एकः महत्वपूर्णमुक्तिः अस्ति “इति श्रेयस्करम् जीवितुं स्वस्य दैवं अपूर्णतया जीवितुं अपेक्षया च सिद्धतया अन्यस्य जीवनस्य अनुकरणं कुर्वन्तु।” श्रीभगवद्गीता अस्मान् भिन्नप्रकारस्य नैतिकमूल्यं शिक्षयति यत् अस्माकं दैनन्दिनजीवने अतीव उपयोगी भवति। भगवद्गीता अस्मान् कर्तव्यस्य कार्यस्य च विषये शिक्षयति-

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि।⁶

अर्थात् हे अर्जुन ! भवतः कार्यं कर्तुं अधिकारः अस्ति, परन्तु कदापि कार्यस्य परिणामः न चिन्तनीयम्। भवता कदापि कर्मणि न प्रवर्तयितव्यम् फलार्थं, न च त्वया अकर्मकामना कर्तव्या। इह लोके कार्यं कुरु -स्वार्थरहितम्, आसक्तिः युक्तकर्मः, सफलतायाः असफलतायां च समानम्।

कर्मशब्दे नाना अर्थाः संलग्नाः सन्ति। कर्मकाण्डानुयायिनां संस्कार इत्यर्थः यज्ञः। अन्यः अर्थः यथावत् स्वस्य कर्तव्यम् जातिः जीवने वा स्थानम्। कर्म इत्यपि कर्म इत्यर्थः। किन्तु शब्दस्य गहनतरः अर्थः दैवः वा प्रवृत्तयः, आवेगाः, लक्षणानि, आदतयः च वासनाः- ये तस्य अग्रिमजन्मं निर्धारयन्ति तथा च पर्यावरणम्। वर्तमान श्लोके तु कर्म इत्यर्थः कर्म कर्तव्यं वा। अतः अस्माकं नैतिकमूल्यं अस्ति अस्माकं कार्यं कर्तुं अधिकारः अस्ति न कार्यस्य परिणामः। विनाशकामविषये भगवद्गीता उक्तम् अस्ति।

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः।

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति।⁷

⁶ श्रीमद्भगवद्गीता 2/47

⁷ श्रीमद्भगवद्गीता 2/63

यदा पुरुषः नित्यं चिन्तयति मनोहरविशेषणानि इन्द्रियविषयाणि तादृशविचारस्य स्थिरता सृजति तस्य विचारविषयाणां कृते तस्मिन् आसक्तिः। यदा तस्य मनसि तथैव विचाराः क्रीडितुं आगच्छन्ति निरन्तरं ते प्रबलाः इच्छाः भवन्ति आसक्तिविषयान् धारयन् भोक्तुं च। भगवद्गीता नैतिकरीतिविषये उक्तम् अस्ति-

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते।⁸

कर्मणि यः कुलीनः सदा भविष्यति अनुसृत्य समाजस्य कृते उदाहरणं स्थापयति। इव महात्मा गान्धी, यो अहिंसा अनुवर्तते तथा तस्य पश्चात् अगच्छत्।

ज्ञानसमं शुद्धिकरणं नास्ति स्वयं। नित्येन सिद्धिं प्राप्तः यः कर्मयोगध्यानयोः अभ्यासः प्राप्स्यति आत्मनः आत्मनः ज्ञानं किञ्चित्कालानन्तरं। अस्य ज्ञानस्य प्रज्ञायाः वा प्राप्तेः निश्चिततमः साधनः इति परशुमेके उपदिश्यते।

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति।⁹

पारमार्थिकं प्रति समर्पितः श्रद्धावान् पुरुषः ज्ञानं च य इन्द्रियाणि वशयति सः योग्यः तादृशं ज्ञानं साधयति, तत्प्राप्त्य च सः शीघ्रं परमं आध्यात्मिकं शान्तिं प्राप्नोति। एतादृशः ज्ञानं भगवते कृष्णचैतन्ये भवितुम् अर्हति दृढतया विश्वासं कृत्वा विश्वासिना प्राप्तम् कृष्णः। एकः विश्वासी पुरुषः इति उच्यते यः तत् मन्यते केवलं कृष्णचेतनायां अभिनयेन सः शक्नोति परमं सिद्धिं प्राप्नुहि। विष्णुपुराणेऽपि उल्लेखितमस्ति-

तत्कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये।

आयासायापरं कर्म विद्यान्या शिल्पनैपुणम्।¹⁰

तदेव ज्ञानं पूर्णमुक्तिं दातुं शक्नोति। वस्तुतः अस्मिन्समये विद्यालयेषु यत् विद्या पाठ्यते वा विश्वविद्यालयेषु पाठ्यते वा यथा भाषाविज्ञानं, वाणिज्यं, सङ्गणकं, प्रौद्योगिकी, विधिशास्त्रं, पृथिवी, सामग्री, अन्तरिक्षविज्ञानम् इत्यादयः तत् ज्ञानम् इति कथ्यते। एते सर्वे ज्ञानं यत् जीवनं जीवितुं साहाय्यं करोति, लौकिकसुखानि वर्धयति, सामञ्जस्यं च निर्वाहयति। सङ्गीतविद्या, धनुर्विद्या, आयुर्विद्या, चिकित्साविद्या विविधकलाः विविध कौशलम् अपि उच्यन्ते ये प्रशिक्षकस्य प्रत्यक्षनिरीक्षणे क्रियन्ते।

⁸ श्रीमद्भगवद्गीता 3/21

⁹ श्रीमद्भगवद्गीता 4/39

¹⁰ विष्णुपुराण

अथ विद्या किम्? मोक्षः किम्? मुक्ति वा? ज्ञानं तद् यत् जीवनात् तमः दुःखं वा नाशयति। अन्धकारः शोकः च किम्? यत् शोकहेतुभूतं आसक्ति-द्वेष-अभिमान-सङ्ग-अहङ्कार-आदीन् आत्मनः हरति, येन जीवः सुखी तिष्ठति, राजा वा दरिद्रः वा, बालः, वृद्धः वा । एषा शोकमुक्तिः या स्थायित्वं (न तु यत् अद्य शोकः श्वः न भविष्यति अपितु श्वः परदिने एव भविष्यति) मुक्ति उच्यते। मुक्तिप्राप्ति कला विद्या उच्यते। सा विद्या योगः। सच्चे दयालुगुरुतः साक्षात् आगतं सर्वदुःखात् पूर्णमुक्तिं प्राप्तुं ज्ञानं यस्मिन् शोकमुक्तिं प्राप्तुं शक्यते तस्मिन् प्रवीणः भूत्वा मुक्तिं प्राप्नुयात्, अर्थात् विद्या, शेषं सर्वं ज्ञानं अज्ञानम्। शास्त्रपठनं गायनं वा मिथ्याज्ञानं विवादः वाक् विलासः अविद्या च। अनुभवाधारितः प्रयासः स योगविद्या विद्या, अत एव स विद्या या विमुक्ते इति उच्यते।

सद्भावना तथा मानवमूल्यस्य शब्दस्य अर्थ-क्षेत्रं च व्यापकमस्ति। अस्या आदर्शः मानवगुणसमूहानां परिपालनम्, न्यायपूर्णमाचरणम्, विश्वकल्याणपरकव्यवस्थानां दिग्दर्शनम् तथा सामाजिकसद्भावनानां सदाचरणमेकत्र सन्निवेशं भवति।

महाभारते धर्मरूपेण विद्यमानस्य मानवमूल्यस्य प्रादुर्भावस्य वर्णनं अनेन प्रकारेण उल्लिखितमस्ति-

प्रभावार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम्

यः स्यात् प्रभवसंयुक्तः स धर्मः इति निश्चयः॥¹¹ इति ।

प्राणिनां अभ्युदयाय तथा कल्याणाय धर्मस्य प्रवचनं क्रियते, अतः यद् अनेनमुद्देशेन संयुक्तं भवति अर्थात् यस्य अभ्युदयस्य तथा निःश्रेयसस्य सिद्धिः भवति सः धर्मः इति कथ्यते, अयं प्रकारः शास्त्रवेत्तानां निश्चयं भवति। अयं प्रकारः -

अहिंसार्थाय भूतानां धर्म प्रवचनं कृतम्

यः स्यादहिंसा सम्पृक्तः स धर्म इति निश्चयः॥¹²

प्राणिनां प्रति हिंसा न करणीया, अनेन कारणेन हि धर्मस्य उपदेशः क्रियते, अतः य हिंसाविरहितः सः धर्मः इति धर्मवेत्तानां निश्चयः। यथा महाभारते उल्लेखितमस्ति-

धारणात् धर्म इत्याहुः धर्मो धारयति प्रजाः।

यः स्यात् धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः॥¹³

¹¹ महा.अ. 109.10.

¹² महा.अ. 109.10.

¹³ महाभारत - 17

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारता।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥¹⁴

परित्राणाय साधूनाम् विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे॥¹⁵

अर्थात् यदा यदा धर्मक्षयः अधर्मवृद्धिः च भवति तदा एव मम रूपं सृजामि अर्थात् भौतिकरूपेण जनानां पुरतः प्रकटितः अस्मि। अहं युगे युगे साधुनां त्राणाय पापकर्तृणां नाशाय धर्मस्य सुष्ठु प्रतिष्ठापनाय च प्रकटितः अस्मि। मनुष्येषु धार्मिका अधर्मा च प्रवृत्तिः। क्वचिदन्तर्गतं धर्मो वर्धते कदाचिदधर्मः। क्वचिद् धर्मा इव क्वचित् अधर्मवत् वर्तयामः। परन्तु यदा मनुष्यस्य अन्तः अधर्मस्य भावः आगच्छति तदा तस्य मनसि तस्य अधर्मस्य अकरणस्य तरङ्गः अपि आगच्छति। जनाः एतां वाणीं उपेक्ष्य अधर्मं कुर्वन्ति।

सम्प्रतिः मानवः तथा तस्य मूल्यं किं एतद्विषये ज्ञेयमस्ति। यास्काचार्यः तस्य निरुक्ते मानवशब्दस्य निर्वचनं कृतवान्। निरुक्तानुसारं- मनुष्य, कस्मात् ? मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति। मनस्यमानेन सृष्टा। मनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे। मनोरपत्यम् मनुषो वा।

मत्वा ज्ञात्वा कर्माणि सीव्यन्ति सन्तन्वन्तीत्यर्थः।

अथवा मनस्यमानेन प्रजापतिना मनस्वीभावे।

मनस्वीभावो नाम प्रहृष्टता। अथवा मनोरपत्यं मनुष्याः।

मनुष्यः, मत्वा अथवा अवगम्य, चिन्तयित्वा तथा विचारं कृत्वा, कार्याणि कुर्वन्ति अथवा मनुष्यमानेन विचार्येन भगवता प्रजापतिदेवेन सृष्टाः, तस्मात् कारणात् मनुष्य इति कथ्यते। अथवा मनस्यमानेन शब्दस्योऽर्थः भवति मनस्वतिः पुनः मनस्वीभावे मनस्यमान्, मनस्यमानमेति पदे मनस्य धातोऽर्थः भवति मनुष्यत्वधर्मः विशिष्ट मनुष्यमर्थात् यत्र मनुष्यत्व धर्मः विद्यते स मनुष्यः। अथवा मनोरपत्यं मनुषो वा, मनुष्यमेति कथ्यते। संस्कृतव्याकरणेऽपि मननार्थक मन् धातुना निष्पन्न मनु शब्दात् अपत्यस्योऽर्थः अण् प्रत्ययस्य योगे मानवशब्दस्य निष्पत्तिः भवति। अस्यार्थो भवति मनोरपत्यमिति मानवः। अनेन प्रकारेण मूल्यशब्दस्य व्युत्पत्ति उपलभ्यते, यथा- 'मूलेन समं मूल्यम्।' अथवा 'मूलेन आनाभ्यं मूल्यम्' अर्थात् यस्योऽर्थः मूलस्य समानं मूल्यं भवति। संस्कृतव्याकरणेऽपि मूल्यः शब्दः साधारणतः मूल शब्देन यत् प्रत्यय संयोगेण 'मूल्य' शब्द निष्पन्नं भवति। यस्यार्थः विनिमयव्यापारस्योपरि आधारीकृत्य भवति- धनम्, द्रव्यमूल्यम् इत्यादि। मूल्यशब्दः वस्तुतः अर्थशास्त्रस्य विषयोऽस्ति। परन्तु इदानीन्तन समये नीतिशास्त्रे, दर्शनशास्त्रे, मनोविज्ञाने, समाजशास्त्रे तथा

¹⁴ श्रीमद्भगवद्गीता 4/7.

¹⁵ श्रीमद्भगवद्गीता 4/8.

साहित्यशास्त्रे सर्वत्रः मूल्यशब्दस्य प्रयोगो भवति । अर्थशास्त्रस्य तथा वाणिज्यशास्त्रस्य अनुसारं पाश्चात्यालोचना शास्त्रेऽपि अयं प्रकारः मूल्यस्य समावेशो भवति।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रधान उद्देश्यम् अस्ति समाजे मानवानां मानविक मूल्यप्रदानम् तथा मानवधर्मस्य संरक्षणञ्च यथा मानसिक-मूल्यं, नैतिक-मूल्यं, अनुशासनात्मक-मूल्यं, भावनात्मक-मूल्यं, सामाजिक-मूल्यं, राजनीतिक-मूल्यं, व्यावहारिक-मूल्यं, सांस्कृतिक-मूल्यं, शैक्षिक-मूल्यं, राष्ट्रीय-मूल्यं, अन्तर्राष्ट्रीय-मूल्यं, सौन्दर्य-मूल्यं, शारीरिक-मूल्यं, धार्मिक-मूल्यं, संज्ञानात्मक-मूल्यं, भावात्मक-मूल्यं, इत्यादयः। सोऽयं मानवमूल्यभावना मानवसेवाकार्येणनियोजितः कश्चित् सार्वजनिकः सार्वभौमिकः सिद्धान्तः। मानवमूल्यविषये जाति-वर्ण-भेदाभेद-समानासमानताः तथा सम्प्रदायः न वर्तन्ते। तत्र केवलमेकः सम्प्रदायः यः मानवधर्माश्रितः मनुष्यसम्प्रदायः कथ्यते। सर्वेषां सामाजिकानां जीवजन्तूनां च कल्याणाभिवृद्धये विश्वशान्तिप्रतिष्ठार्थं च अस्माकं धर्मशास्त्रं आदर्शजीवनं प्रतिपादयति। अतः शोधमाध्यमेन संस्कृत धर्म-शास्त्र-प्रतिपाद्यं सद्भावनातत्त्वम् तथा मानवमूल्यम् अध्येतुं अयं प्रयासः।

सम्प्रति मूल्यशब्दस्य सर्वाधिकप्रयोगः नीतिशास्त्रे भवति। मूल्यबोधस्य साक्षात्सम्बन्धः मानवीय-चेतनया सह संयुक्तं भवति। मानवीय-चेतना अथवा मानवीय-विवेकः दैवानुग्रहवशात् लब्धं द्रव्यमस्ति यद् दीपशिखैव प्रतिभासितं भवति। यद् स्वयमेव उचितानुचितम्, करणीयमकरणीयम् कर्तव्याणां बोधं कारयति। अर्थात् तानि मानवमूल्यानि जीवनरूपपथिकस्य मार्गदर्शनं कारयन्ति।

राजाभर्तृहरिः अपि तस्य मानवमूल्यस्य प्रवर्तकग्रन्थः ‘नीतिशतके’ मानवानां श्रेणिनिर्धारणं तथा मानवशब्दस्य परिभाषा अपि प्रदत्तमस्ति-

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान् परित्यज्य ये,
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये
तेऽभी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये,
ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे।¹⁶

मानवीय गुणेन सुसंस्कृतः व्यक्तिः मानवः इति कथ्यते। यथा-

येषां न विद्या, न तपो, न दानं, ज्ञानं न, शीलं न, न गुणो न धर्मः,
ते मर्त्य लोके भुवि भार भूताः मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति।¹⁷

¹⁶ नीतिशतकम् - 23

¹⁷ नीतिशतकम् - परिशिष्टम् - 3

अर्थात् मनुष्याणां सामान्यधर्मेषु विद्या, तपः, दानं, ज्ञानं, शीलमिति मानवीय गुणानां आवश्यकता विद्यते।
कर्तव्यपरायणः विवेकी धीरः सदाचारवान् धार्मिकः नरः एव समाजे सद्भावनायाः विकाशे समर्थः।

सद्भावना शब्दस्य अर्थक्षेत्रं चातीव व्यापकमस्ति। अस्या आदर्शमानवगुणसमूहानां परिपालनम्,
न्यायपूर्णमाचरणम्, विश्वकल्याणाय कल्याणपरक व्यवस्थानां दिग्दर्शनम् तथा च सामाजिकसद्भावनानां
सदाचारणमेकत्र सन्निवेशं भवति। वाल्मीकि रामायणे वर्णितम् -

सत्यमेवेश्वरो लोके सतो धर्मः सदाऽऽश्रितः ।

सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥¹⁸

जगतेयं सत्य ही परमेश्वरमास्ति, अयं सत्यस्योपरि हि सदा धर्मस्य स्थितिः वर्तते। सर्वेषां मूले सत्य एव
विराजमानमस्ति। सत्यं विना कोऽपि श्रेष्ठपदं प्रप्नोति। अतएव, श्रीमद्भागवते उक्तम् -

सुखाय कर्माणि करोति लोको न तैः सुखं वान्यदुपारमं वा।

विन्देत भूयस्तत एव दुःखम् यदत्र युक्तं भगवान् वदेन्नः ॥¹⁹

अस्माकं स्मृतिग्रन्थाः अपि धर्मानुकूलाचरणोपदेशेन सर्वेषां प्राणिनां कल्याणाय प्रयतन्ते। धर्मार्थकाममोक्षेषु
चतुर्षु पुरुषार्थेषु धर्मस्य परमप्रयोजनं मोक्ष एवं वर्तते। धर्मेण हीना मनुष्याः पशुवत् भवन्ति।

साहित्यसंगीतकलाविहीनः, साक्षात् पशु पुच्छ विषाणहीनः।

तृणं न खादन्नपि जीवमानः, तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥²⁰

आश्रमव्यवस्थायाः अवधारणा

मानवानां सम्यग्भ्युदयार्थं भारतीयायां संस्कृतौ आश्रमव्यवस्था स्वीकृता विद्यते। शतवर्षं मनुष्यस्य आयुं मत्वा
जीवनकालः चतुर्धा विभक्तः विद्यते। जन्मकालात् पञ्चविंशतिवर्षं यावत् ब्रह्मचर्यावस्था वर्तते।
अवस्थायामस्यां बालकानां कृते विद्याध्ययनं तपोमयजीवनयापनं सर्वविधगुणग्रहणमावश्यकं कर्तव्यमस्ति।
विद्याध्ययनं समाप्त्यनन्तरं आपञ्चविंशतिवर्षात् पञ्चाशद् वर्षं यावद् विवाहं कृत्वा दाम्पत्यजीवनयापनपूर्वकं
वंशप्रतिष्ठार्थं वंशोत्पत्तिः सांसारिकविषयाणामुपभोगः प्रधानकृत्यः विद्यते पञ्चादशवर्षादनन्तरं पञ्चसप्ततिवर्षं
यावत् अरण्ये निवसन् सामाजिकसेवाकार्यं, संयमादिनियमानां पालनं योगादिकार्येषु प्रवृत्तिः क्रमेण
सांसारिकसुखात्क्रमेण निवृत्तिसाधनं च प्रमुखं करणीयम्। चतुर्थेऽन्तिमे च काले पञ्चसप्ततिवर्षानन्तरं पूर्णरूपेण

¹⁸ वा. रा. अयो. का.।

¹⁹ श्रीमद्भागवतम्- 3/5/2.

²⁰ नीतिशतकम् - परिशिष्टम् - 2

सांसारिकविषयान् परित्यज्य आत्मपरमात्मविषयकं चिन्तनमेव प्रमुखं कर्तव्यम्। मानवानां चतुर्धाविभक्तोऽयं जीवनकालः आश्रमसंज्ञयाभिहितः वर्तते। प्रथमः कालः ब्रह्मचर्यः, द्वितीयः गृहस्थः, अपरं च वानप्रस्थः चतुर्थश्च सन्यासः इति नान्मा ख्यापितः।

वर्णव्यवस्था

समाजस्य व्यवस्थां सुचारुरूपेण चालयितुं कर्मानुसारं सर्वे जनाः चतुर्विभागेषु विभक्ताः सन्ति। व्यवस्थेषां वर्णव्यवस्था नाम्नाभिधीयते। अध्ययनाध्यापनं यजनयाजनं दानं प्रतिग्रहश्च जनाः कुर्वन्ति ते ब्राह्मणवर्णे समायन्ति। देशस्य समाजस्य च संरक्षणं क्षत्रियजनानां कर्तव्यम्। कृषिगोरक्षा वाणिज्यं च वैश्यवर्णानां प्रमुखं कार्यं विद्यते। एतेषां वर्णत्रयाणां जनानां सेवाकार्यं शारिरीकञ्च कार्यं शूद्रवर्णानां प्रधानं कृत्यं वर्तते। एवं स्वकार्यानुसारं जनाः स्ववर्णं समाश्रयन्ति।

गीतायाः सामाजिकी व्यवस्थाः

गीतायां सामाजिकी व्यवस्था तदानीं कीदृशी आसीदिति गीतोपनिषदादिषु बहुत्र दृश्यते, तत्र तावत् स्पष्टतया वर्णितं यत् गीताकालेऽप्युपनिषद्कालवत् वर्णभेदभावनासीदेव। वर्णव्यवस्थायाः सर्वप्रथमं दर्शनं पुरुषसूक्ते समवाप्यते। तद्यथा-

ब्राह्मणोऽस्यमुखमासीद्ब्राह्मराजन्यः कृतः।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत्॥²¹

एवंप्रकारेणात्रापि गीतायां वर्णव्यवस्था स्थापिता इति अवलोक्यते। तस्य चातुर्वर्णस्य गुण-कर्मानुसारं इदमाचरणपरम्परापि वैदिककालादारभ्य गीताकालं यावदविच्छिन्ना संसरन्ती वीक्ष्यते। उपनिषदि अस्या वर्णव्यवस्थायाः गुणकर्मविभागं नाङ्गीकरोति यथा गीतायामवलोक्यते।

चातुर्वर्णं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्यम्॥²²

एवंप्रकारेण उपनिषत्सु या सामाजिकीव्यवस्था नियन्त्रिता दृश्यते तस्या एव प्रभावः गीतायामापतितः। सा चापि गुणकर्मविभागशः चातुर्वर्णमुरीकुरुते। गीतेयमुपनिषन्नाम्नापिसम्प्रोक्ता। उपनिषदः यथा चराचरं बोधयितुं सर्वमिदं प्रयुञ्चते तथैव गीतायामपि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रमणिगणा इवेति निगद्यते।

उपनिषदः कथयन्ति “सर्वखल्विदं ब्रह्म” एवं गीतापि वासुदेवः सर्वमिति प्रतिपादयति। तद्यथा-

²¹ ऋग्वेद 10/90/1.

²² श्रीमद्भगवद्गीता 4/13.

न जायते म्रियते वा विपश्चित् नायं कुतश्चिन्न बभूवकश्चित्।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे।²³

उपनिषदां दर्शनान्तरयोर्मध्ये गीता सामञ्जस्यसमन्वययोः संस्थापनं करोति। गीतायाः परमं लक्ष्यमेतदासीत् यत्सकलमतानां मध्येऽवस्थितं विरोधं दूरीकृत्य तेषु मध्ये समुदायसमन्वयस्य संस्थापनमथ च तत्रापि स्वप्रतिपादितायाः योगप्रणाल्या अपि तत्र संस्थापनम्। एतदर्थं सा प्रचलितानां दर्शनानां मूलस्थितानामुपनिषदामाश्रयमादाय दार्शनिकमतेषु परस्परं सामञ्जस्यं चकार।

चतुर्वर्णमाश्रमाणां विभागस्य मौलिकं तात्पर्यमिदमेववासीत् यत् मानवानां परमं लक्ष्यं परमात्मनो प्राप्तिरस्ति, परन्तु एकस्मिन्नेव जन्मनि मानवः नेमां सिद्धिं लब्धुमर्हति तस्मात् शिक्षया भोगेन सांसारिकैः नेमां सिद्धिं लब्धुमर्हति तस्मात् शिक्षया भोगेन सांसारिकैः कर्मभिश्च देहप्राणमनसां क्रमेण समुत्थापनं सज्जीकरणं वा करणीयं भविष्यति तथास्माभिराजीवनमिदं लक्ष्यमनुसृत्य जीवनयात्रायां वर्तनीयम्। चतुर्वर्णमाश्रमाणां विभागीकरणं तस्य एव पारमार्थिकस्य लक्षस्य प्राप्त्यर्थमासीत् परन्तु वैदिककालाद् गीताकालं यावदीयं व्यवस्था क्रमशश्चिच्छन्नभिन्ना बभूव। भारतीयदर्शनानुसारं मानवानां मनसि विद्यते एषणात्रयम्। तद्यथा – पुत्रैषणा वित्तैषणा लोकैषणा इति। एवं मायाधीनाः मानवाः परलोकमोहेन आविष्टाः सन्त संकल्पनेन स्वात्मानं प्रपञ्चान्तर्गते विविधसकामकर्मषु मज्जयन्ति। तस्मादुपनिषद् प्रतिपादितायां क्रमपूर्विकायां वर्णाश्रम व्यवस्थायां मोक्षः समुत्पादिकासीत् सा विनष्टा जाता। विनष्टायाः मोक्षप्रणाल्याः निर्मितये गीता निष्कामकर्मरूपेण माध्यमेन वर्णाश्रमधर्मस्य मौलिकसत्यानां प्रचारमकरोत्। उपनिषत्सु यत् कर्मणि अनासक्तिरूपदिष्टा सैवकालक्रमेण शांकरेमायावादे चारभ्यमवाप। गीतानुसारेण संन्यासस्य बाह्यावस्थितिः न श्रेयसे भवति, एतावता कर्मत्यागापेक्षया तेष्व्वासक्तिरेव त्याज्या।

आधुनिकयुगे मानवमूल्यस्य प्रसङ्गिकता -

विश्वकल्याणाय तथा विश्वशान्तिप्रतिष्ठार्थं मानवानां मूल्यनिर्धारणविषये प्रथमं ज्ञानस्य आवश्यकमस्ति। इदानीन्तन समये आतंकवादीनां हिंसा तथा मद्यजातीयापदार्थानां सेवनोत्तोरसामाजिककार्याणां वृद्धिः सर्वत्र दरीदृश्यते। येन कारणेन मानवसमाजः सम्प्रतिः विपरीतं गच्छति। मानवमूल्यविहीनः समाजः पङ्गुवत् भवति। मानवधर्मः विलुप्तयते। मानवानां इष्टसाधने बहुनि असामाजिकतत्त्वानि अन्तरायरूपेण विराजन्ते। तत्रापि जातिवर्णधर्मसम्प्रदायानां प्रभावः अतिरिच्यते। इदानीं धर्मसम्प्रदायस्तु सद्भावनाविनाशाय कदाचित् प्रमाणीभूतः प्रतीयते। तेन कारणेन हिंसा-प्रतिहिंसा दैनन्दिनसमाजे विवर्धते। हिंसकाः हिंसाभियुक्ताः तथा हिंसया प्रपीडिताः सर्वे एव समाजिकाः मानवाः। मनुष्यैः मनुष्याः निहताः भवन्ति। राष्ट्रे प्रतिदिनं अन्यायः,

²³ श्रीमद्भगवद्गीता 2/20.

अत्याचारः, भ्रष्टाचारः, दुराचारः, दुर्व्यवहारः प्रतिवर्धनं भवति। अनेन कारणेन अस्माकं समाजे विश्वशान्तिः प्रतिष्ठार्थं समाजस्य कल्याणाय विश्वशान्ति-सन्मेलनम् करणीयम्। तथा वदनीयम् -

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत्॥

सन्दर्भग्रन्थसूची

- श्रीमद्भगवद्गीता अनुवादक दास श्रीहरिकृष्णदास गोयन्दका । गोरखपुर गीताप्रेस ।
- श्रीमद्भगवद्गीता अनुवादक महाराज श्रीमत् भक्तिचारु स्वामी । कोलकाता भक्तिवेदान्त बुक ट्रास्ट , 2013।
- गीता-प्रबन्ध श्रीअरविन्द। पांडिचेरी श्रीअरविन्द आश्रम ट्रस्ट, 2000।
- अथर्ववेद संहिता सम्पा. भट्टाचार्य, श्रीपादशर्मा एवं दामादोरभट्ट सान्तबलेकर। औन्ध्रः स्वाध्यायमण्डल प्रकाशन, 1940।
- ऋग्वेद संहिता सम्पादक पं. शर्मा श्री राम एवं भगवती देवी शर्मा। हरिद्वारः प्रकाशक ब्रह्मवर्चस शान्तिकुञ्ज, 2013
- ऋग्वेद संहिता सम्पा. भट्टाचार्य, श्रीपादशर्मा एवं दामादोरभट्ट सान्तबलेकर। ऋग्वेद-संहिता। औन्ध्रः स्वाध्यायमण्डल प्रकाशन, 1940।
- उपनिषद् ईशादि नौ उपनिषद् गोरखपुरः गीताप्रेस, (पुनर्मुद्रण) 2014।
- यजुर्वेद संहिता सम्पादक पं. शर्मा श्री राम एवं भगवती देवी शर्मा। हरिद्वारः प्रकाशक ब्रह्मवर्चस शान्तिकुञ्ज, 2013 ।
- यजुर्वेद संहिता सम्पा. भट्टाचार्य, श्रीपादशर्मा एवं दामादोरभट्ट सान्तबलेकर। ऋग्वेद-संहिता। औन्ध्रः स्वाध्यायमण्डल प्रकाशन, 1940।
- शर्मा डॉ. (श्रीमति) सुकेश। भारतीय संस्कृति में मानवमूल्य और लोक कल्याण। दिल्ली: संजय प्रकाशन, 2008 (प्रथम संस्करण)।
- हरिवंश तरुण। भारत की राष्ट्रीय एकता। दिल्ली: ज्ञावगंगा, 1992 (सुरक्षित/संस्करण)।
- श्री अरविन्द। मानव-एकता का आदर्श युद्ध और आत्म-निर्णय। पांडिचेरी: श्रीअरविन्द आश्रम, 1992 (द्वितीय संस्करण)।
- श्याम डॉ. सीताराम। वेद और सामाजिक न्याय, नई दिल्ली: प्रकाशक रेमाधव आर्ट प्रा. लि., 2008 (प्रथम संस्करण)।
- कोठारी अनिता। समाज कल्याण एवं समाज कार्य। जयपुर: आदि पब्लिकेशन्स, 2010 (प्रथम संस्करण)।
- डॉ. बलवान सिंह यादव । श्रीभर्तृहरिविरचितं नीतिशतकम्। चौखाम्बा संस्कृत भवन, 2008 ।